

Fietsen in Mortsel

Fietstocht langs enkele
historische plaatsen in Mortsel

Voorwoord

Beste fietser,

bij het opstellen van het cultuurbeleidsplan bleek heel duidelijk dat erfgoed in Mortsel niet een topprioriteit was. Het stadsbestuur en iedereen die betrokken is bij het opstellen van dat beleidsplan wilden dit zeker veranderen. Sindsdien gebeurde er wel een en ander op dat vlak. We noemen een paar dingen: de realisatie van een website, het bijeenbrengen van een aantal geïnteresseerde Mortselaars die het belangrijk vinden om waardevolle hedendaagse architectuur ook te inventariseren en duidelijk op de erfgoedkaart te zetten, het uitwerken van deze fietsbrochure waarbij een aantal geheugenplaatsen worden belicht, enz.

Deze brochure wil een handleiding zijn voor iedereen die geïnteresseerd is in ons erfgoed. De fietstocht voert ons langs een aantal interessante plekken in Mortsel. Een drietal keer steken we daarbij zelfs de grens over van de buurgemeenten Boechout, Edegem en Deurne. De deskundige uitleg laat je toe om je in te beelden hoe Mortsel er in het verleden uitzag. De oude foto's tonen een heel aantal geheugenplaatsen uit de Mortselse geschiedenis. En je hoeft niet eens te fietsen, hoewel dat wel gezond en gezellig is. Je kan dit boekje ook thuis lezen in je luie zetel.

Wie de fietstocht graag maakt zonder de brochure, kan de middenkatern met de routebeschrijving uit deze brochure nemen.

Voor elk wat wils dus! We wensen je een goede rit!

Fons Jespers
schepen van cultuur, financiën, lokale economie en coördinatie FORT 4

Deze fietstocht werd 'ingereden' op Open Monumentendag op 10 september 2006.
Tekst: Bruno Gastmans en Nest Lernout.
Correctie: Lydia Cassiers.
Eindredactie: Dirk Stoffelen.
Vormgeving: Sabrina Avonts, informatiedienst, stad Mortsel.
Afbeeldingen: archief Mortselse Heemkundige Kring.
V.U.: Ingrid Pira, Rubensstraat 46, 2640 Mortsel.
Wettelijk depot: D/2006/3062/2

Colofon

Fietstocht langs enkele historische plaatsen in Mortsel

Start: FORT 4, aan de hoek van de Lode Dofsellei en Fortstraat.

1 Welkom in FORT 4, de start van een fietstocht langs enkele historische plaatsen in Mortsel. Deze inkom van het fort is pas rond 1960 ontstaan, omdat de hoofdingang aan de drukke Krijgsbaan te onveilig geworden was. Je staat nu aan de achterzijde van het fort, meer bepaald op het 'buitenglacié'. Hier was ooit de open ruimte rond het fort die diende als schootsveld voor de artillerie die op het fort stond opgesteld. Op dit schootsveld, een zone van 853 m rond de forten, mocht ook niet gebouwd worden zonder toelating van de militaire overheid.

FORT 4 is het centrale fort in de Brialmont-fortengordel rond Antwerpen. Deze verdedigingslinie bestond uit de omwalling van Antwerpen (waar nu de Antwerpse Ring ligt) en een serie van 8 forten met een tussenafstand van ca. 2,5 km. Het fort werd gebouwd rond 1865, in het toen nog landelijke Mortsel. Het zag er oorspronkelijk heel anders uit dan nu. Alle bouwwerken waren met aarde overdekt als bescherming tegen het vijandelijke geschut. Aan de buitenzijde van het fort was geen enkel bouwwerk zichtbaar. De artillerie van de verdediging stond op deze aarden wallen. Het geheel was omringd door een 50 m brede gracht met slechts twee toegangsbruggen (aan de kant van de stad Antwerpen).

Door de verbetering van het geschut had de Antwerpse fortengordel z'n verdedigende betekenis eigenlijk al verloren nog voor het begin van de 20^e eeuw. Sindsdien hebben de militairen het FORT 4 aangepast aan hun vernieuwde behoeften en zo gingen een aantal elementen verloren.

De hangar 69, waar onze fietstocht start, werd in de jaren 1950 gebouwd. Waar nu het grasveld ligt, was vroeger de fortgracht. Deze werd gedempt door de aarden omwalling van het binnenfort af te breken. Hierdoor werd het binnenfort, wat oorspronkelijk alleen bereikbaar was over twee bruggen, beter toegankelijk gemaakt voor o.m. vrachtwagens en ontstond er ook meer ruimte voor hangars. FORT 4 had na de Eerste Wereldoorlog immers een zuiver logistieke functie gekregen. Het ligt in de bedoeling om deze waterpartij terug te herstellen.

Houten huisjes in de Lindelei

We fietsen tot aan de eerste splitsing en gaan daar naar rechts, naast hangar 75.

2 Op het eind van deze weg zien we links het hoofdfrontgebouw en rechts de rechter halve caponnière (we zullen in de hierna volgende tekst wel meer vreemde woorden tegenkomen want de meeste namen van vestingswerken zijn oorspronkelijk Italiaans...). Je ziet van beide gebouwen slechts de voorgevel, die gerestaureerd werd in 2005. Het hoofdfrontgebouw was de artillerie kazerne. Zoals de naam het zegt, was dit de zijde langs waar de aanval zou komen. Het hoofdfrontgebouw diende ook als opslagplaats van de kanonnen die boven op de aarden wal werden geplaatst. Ze werden langs hellende wegen naar boven geduwd. Tussen het hoofdfrontgebouw en de rechter halve caponnière is zo'n helling nog vaag zichtbaar tussen de bomen. Boven op de omwalling zie je nog drie holtraversen: dit zijn schuilplaatsen voor de artilleristen. De artillerie beschoot de ruimte buiten het fort, langs waar de aanvallers verwacht werden. Als die er zouden in slagen om door te breken, dan moesten ze nog het water van de omwalling oversteken.

Achter dit ondergronds gebouw ligt de caponnière als een eilandje in de fortgracht. Dit was een geschutsstelling met 2 maal 6 kanonnen die moesten beletten dat de vijand het water zou oversteken aan het hoofdfront. Beide halve caponnières (links en rechts) hadden dezelfde verdedigende functie.

We fietsen naar links tot het midden van het hoofdfrontgebouw.

3 We staan nu op het paradeplein. Als je met de rug tegen het hoofdfrontgebouw staat, meer bepaald aan de middelste poort, dan sta je op de symmetrieas van het fort. Storende hangars op het binnenglacijs werden afgebroken en het oorspronkelijke 'landschap' werd hersteld.

Over het binnenglacijs heen zie je nu tussen de bomen de vlag wapperen op het reduit. Dit is de kern van het fort, de ultieme verdedigingsplaats. Het was de kazerne waar 800 soldaten gelegerd waren. Je ziet het gebouw zelf helemaal niet liggen en dat was ook de bedoeling: de aanvallers kunnen alleen vuren op de aarden bedekking... Vanop het reduit hadden de verdedigers wel een uitstekend zicht op het glacijs. Het is dan ook belangrijk te weten dat er op het fort oorspronkelijk geen enkele boom stond; die zouden slechts in de weg staan van de artillerie.

Er was ook een wet die bepaalde dat er geen enkele boom mocht staan op minder dan negen meter van elk militair bouwwerk. Op oude foto's zie je de soldaten nog zitten op de naakte hellingen. Tot de Tweede Wereldoorlog werd het fort dan ook

Het hoofdfrontgebouw

'boomvrij' gehouden en de open ruimte werd verpacht en begraasd door koeien (het glacijs) en schapen (de hellingen). In vredetijd werd het glacijs ook gebruikt als oefenveld.

We vervolgen onze weg over het paradeplein en passeren voorbij de linker halve caponnière. Hier heb je een zicht op de achterzijde van het officierengebouw.

4 De aarden wal die oorspronkelijk tot 6 meter boven dit gebouw uit stak, werd weggenomen. Je kan hier dan ook duidelijk zien hoe een 'grondgedekt' gebouw er uit ziet. Het is opgebouwd uit negen ton-gewelven die telkens afgedekt zijn met twee hellende vlakken die een soort zadeldak vormen. Het regenwater in de goten tussenin werd opgevangen in een drainage-systeem. Deze bouwwijze werd voor heel het fort gebruikt.

Na de bocht zien we de voorgevel van het officierengebouw.

5 Er was één commandant voor twee forten. Die had samen met zijn staf woonst en kantoor op de forten met een even nummer. Een officierengebouw vind je dus niet in fort 3, 5, enz. Zoals je kan zien op de sluitsteen van de inkompoort, werd dit gebouw pas later opgericht (1872), nadat gebleken was dat de leefomstandigheden in het reduit allesbehalve luxueus waren.

De kasseiweg, die vertrekt aan de inkompoort, liep oorspronkelijk door een tunnel naar de artillerie-ingang. Deze tunnel werd echter afgebroken. Aan de kleur van de baksteen kan je zien waar vroeger het gewelf begon. Boven deze muur zie je nog de oorspronkelijke aarden wal, die dus doorliep waar nu het kantoorgebouw staat. Deze tunnel gaf toegang tot het hele binnenfort. Dus, alle verkeer naar het fort moest hier passeren.

Aan het einde van deze muur geeft een deurtje toegang tot het wachtlokaal. Aan de andere zijde van de verdwenen tunnel was ook een wachtlokaal; je kan de 'voetafdruk' van dit gebouw nog zien tussen het gras. Een haag geeft de contouren van de gevels weer. Een arduinen blok geeft aan waar de poort stond. In de rechter voorgevel van de artillerie-ingang staat het nummer 4. Op alle forten staat het nummer op diezelfde plaats. Rechts zie je nog de plaats voor de schildwacht. De kasseiweg leidt ons over de gedempte gracht in de richting van de Neerhoevelaan.

Het officierengebouw

Voorbij de poort gaan we links en fietsen we langs hangar 41. OPGELET AAN HET EINDE: geen uitzicht! Korte bocht naar links naar het inkomplein. We kunnen de fietsen hier veilig stallen en gaan te voet over de brug naar het inkomgebouw en via de bomvrije gang naar het reduit.

6 Het laatste stuk van de brug was ophaalbaar. Het ophaalmechanisme is nog aanwezig in de nis links. De poortjes links en rechts geven toegang tot de patrouilleweg rond het water. Wachters moesten hier 's nachts en bij mist patrouilleren om te beletten dat de vijand het water zou oversteken. Aan de waterkant stond een meidoornhaag, de voorloper van prikkeldraad. Voorbij de grote inkompoort komen we aan het inkomgebouw. Boven de poort zien we het monogram van koning Leopold I, die de fortengordel bouwde. Het inkomgebouw is de toegang tot het reduit. Links en rechts zijn wachtlokalen; rechts voor de soldaten en links voor de officieren. Met subsidie van Toerisme Vlaanderen en Europa zullen deze lokalen worden ingericht met een permanente tentoonstelling over de Antwerpse fortengordel en FORT 4.

Hoofdingang FORT 4

7 Aan de onderzijde van de poort kan je merken dat de toegangsweg ooit verlaagd werd om hogere vrachtwagens door te laten. Voorbij de wachtlokalen, aan beide zijden van de bomvrije gang, is er een trap die toegang geeft tot de omwalling. Soldaten van het landleger, die zouden kamperen in de velden achter het fort, konden via deze trappen snel de aarden omwalling bereiken om het fort te helpen verdedigen. Op het einde van de bomvrije gang geven twee deurtjes toegang tot het contrescarp. Langs hier konden ook soldaten van buiten het fort de schietgaten bemannen die het hele reduit omringen. Zowel van binnen het reduit als vanuit het contrescarp kon men vanuit schietgaten vuren op de droge gracht, om op die manier het reduit te verdedigen. De brug over de droge gracht was oorspronkelijk in hout en ophaalbaar.

FORT 4: patrouilleweg rond het water

We keren terug naar onze fiets. We verlaten het fort langs de hoofdingang (Krijgsbaan) en slaan rechts de Neerhoevelaan in. In de eerste bocht zien we links de Neerhoeve.

Mechanisme van de oude ophaalbrug FORT 4

Wanneer op 28 april 1627 Jan Maes, heer van Cantecroy zijn eigendom verkocht aan Philippe de Godines, werd in de akte melding gemaakt van een 'sekere schoorhoeve gelegen in de voorseysde van Mortsel, genoempt die hoeve van Cantecrooy. Consteeterende in 18 ofte 20 bunderen'. Rond 1700 werden verscheidene goederen van Cantecroy verkocht waaronder 'de hoeve genaemt de nederhoeve van Cantercroij met hujsingen schueren wagens hujshoeve boomgaerde landen gronden ende toebehoorten gestaen ende gelegen binnen en rontsomme het hof van Cantecroij'. In de 'belijde der groote thiende vanden dorpe van Mortsel opgesteld in 1699 staat: '... de sesde wijcke beginnende vanden drinck staende voor de pachthoeve van Cantecroij, daer pachter op is Melchior Vanden Wijngaert', ... en iets verder in de tekst, ... 'den neerhoff van Cantecroij nevens den drinck van de hoeve gelegen...'. Op een kaart van 1867 blijkt dat de hoeve tussen de noordelijke zijde van het pas gebouwde FORT 4 en de dreef naar Cantecroy lag.

In de tweede bocht kunnen we door de bomen links de slotgracht en daarachter het kasteel van Cantecroy zien.

8 De eerste vermelding van de naam Cantincrode vinden we in een charter van 1239, waarin ene Arnoldus de Cantincrode als getuige optreedt, terwijl we vóór 1289 over Cantincrode als huis nooit iets vermeld vinden. Op het einde van de 13de eeuw was het erfgoed van Cantecroy in handen van het Antwerpse geslacht Volcaert dat het samen met de windmolen en bezittingen overdraagt aan hertog Jan II. Deze verkoopt het korte tijd later aan Willem III Berthout van Berchem. Hij laat er een donjon (meestertoren) bouwen, 25 meter hoger dan de andere gebouwen.

Jan I van Ranst, de kleinzoon van Willems broer, Wouter III Berthout, breidt in 1382 het machtsgebied der heren van Cantecroy uit over Mortsel, Edegem, Boechout, Hove, Vremde en Millegem (Ranst). Door erfenis verdeeld, werd het bezit weer verenigd door Hendrik de Pontaillier maar een jaar later in 1549 reeds verkocht aan Nicolaas Perrenot de Granvelle, kanselier van keizer Karel V. Zijn zoon Antoon, eerste bisschop van Mechelen en later kardinaal, laat het kasteel heropmaken en geeft het een prinselijke inrichting. Twee jaar na zijn vertrek wordt het in 1566 door de beeldenstormers overrompeld en wordt de slotkapel zwaar beschadigd.

Kasteel Cantecroy

In juli 1570 worden alle leengoederen van Cantecroy door koning Filips II in één graafschap verenigd. De jongere broer van de kardinaal, Thomas Perrenot de Granvelle, wordt de eerste graaf. Rond die periode worden onder leiding van de hertog van Alva verdere versterkingswerken uitgevoerd en groeit het kasteel uit tot een machtige vesting.

Cantecroy was strategisch zeer belangrijk als laatste versterking vóór Antwerpen en als controlepunt voor de wegen van Antwerpen naar Lier en Mechelen. De Spanjaarden blijven jaren op Cantecroy. Op het einde van de 16de en in het begin van de 17de eeuw kent Cantecroy nog enkele heren uit de familie der Granvelles, de voornaamste onder hen is Thomas d'Oiselay de Granvelle, ridder van het Gulden Vlies.

'Het huys ende fortresse van Cantecroy ombewatert met syne grachten, optrekkende brugge, hovingen, visseryen, stalingen, huysingen, duyfhuyse ende andere toebehoorten' wordt in 1616 aan Jan Baptist Maes verkocht. De stad Antwerpen maakt van de schulden van de eigenaar gebruik om de militaire macht van Cantecroy te breken en laat het kasteel ontmantelen (muren, bastions en toren). Drie gebouwen bleven overeind: het poortgebouw, de kapel met kapelanie en de boerderij met stallingen.

De kapel van kasteel Cantecroy

Langs de familie de Godines komt Cantecroy in 1655 in het bezit van graaf Karel de Fiennes en wordt een nieuw herenhuis opgetrokken. Tot 1781 blijft deze familie eigenaar van het kasteel, waarna het overgaat in handen van de familie de Termeeren. Een van de volgende eigenaars, baron Eduard Osy de Wycken verkoopt in 1860 de mooiste gronden rond de burcht voor de aanleg van FORT 4.

Een van de latere eigenaars, het echtpaar De Groot-Adant, maakt van het kasteel een trefpunt voor kunstenaars, geleerden en politici uit binnen- en buitenland. Na de Tweede Wereldoorlog zorgt juffrouw Rosa Van Daele ervoor dat het kasteel, door een bom gedeeltelijk vernield, weer wordt opgebouwd in zuivere Vlaamse renaissancestijl uit de eerste helft van de 17de eeuw.

Kasteel Cantecroy

In de naam Cantincrode vinden we 'rode' terug dat bebouwbaar gemaakt land, door het rooien van bomen betekent en het suffix -inc dat een Frankische geslachtsnaam vormt.

We blijven de straat volgen en we nemen de eerste straat links: Maxlaan.

De naam van deze straat is in verband te brengen met het destijds bekende volkseethuis in de Statiestraat te Antwerpen. De stichteres was Albertine Crab beter bekend als Madame Max, eerst gehuwd met Plinke en daarna met Durniseau. Deze dame heeft uit dank de voornaam van haar broer Maximiliaan Crab aan de zaak gegeven.

In de Drabstraat stond tot 1914 een houten villa, later vervangen door villa Max, Drabstraat 83, eigendom van dezelfde familie. Zij waren het die bij de verkaveling van de gronden aandrongen om die naam te geven aan de nieuwe straat.

Cantecroylaan

We steken de Drabstraat over, en komen langs het fietspad in Steenakker.

De Drabstraat is één van de oudste straten van Mortsel en wordt reeds vermeld in het Knopboek der kerk van Mortsel in 1453.

9 In 1710 werd reeds gesproken van een steenvelt. Wanneer tijdens het voorjaar 1958 het ploegen op de Steenakker (een stuk land gelegen tussen de voormalige militaire spoorweg, die de lijn Antwerpen-Lier met Fort III verbond, en de weg die, langs de Gasthuis-hoeve, van de Krijgsbaan naar de daarachter gelegen velden loopt in de richting van Boechout) van nabij werd gevolgd, bleek dat er over een uitgestrekte oppervlakte talrijke brokstukken van Romeinse 'tegulae' en 'imbrices' waren bovengekomen.

Met de opgravingscampagnes van 1962-1963 werden de resten blootgelegd van twee los van elkaar staande gebouwen, waartussen een kelder gelegen was. In opstand waren deze gebouwen opgericht in vakwerk, meer dan waarschijnlijk afgedekt met stro. De gebouwen en het erf waren omringd door een ondiepe sloot. De economische activiteit van de bewoners van deze kleine boerderij (villa) moet dezelfde geweest zijn als die van de huidige boerderijen uit de streek: gemengde bedrijven met weiden voor veeteelt en akkers voor landbouw. Aan de hand van de gevonden voorwerpen kan er met enige zekerheid gesteld worden dat deze bescheiden villa gebouwd werd tegen het einde van de 1ste eeuw, of misschien wel het begin van de 2de eeuw, en dat de plaats verlaten werd rond het midden van de 3de eeuw.

Archeologische opgravingen Steenakker

We rijden rechtdoor en volgen Steenakker die naar rechts draait. Op het einde even links en onmiddellijk weer rechts (Weerstandsplein) in de richting van de Liersesteenweg. We stappen even af en steken de spoorweg te voet over.

Koeisteerthofdreef

Tot in de jaren 1950 stopten in het station Liersesteenweg de stoomtreinen uit Brussel en Lier. De gebouwen werden gesloopt in de jaren '70, zodat het station nog enkel dienst doet als 'noodstation' wanneer de stopplaats Mortsel Oude-God gesloten is.

Juist over de spoorweg nemen we het wandel-fietspad dat ons naar de garageboxen leidt. Via de Lieve Gruyaertstraat komen we in de Koeisteerthofdreef en slaan links af.

10 Op het einde van de straat bevindt zich op het terrein van het voormalig houtbedrijf Aubry het tenniscentrum 'Blauwe Regen'. Op een kaart van Ferraris van 1770 staat een domein afgebeeld met de naam 'Koei Steertien'. In 1791 wordt de naam ook vermeld in een aantekening over een jongeling die door het ijs zakte en in de hofgracht van 'Koeisteert' verdronk. Het was toen eigendom van de familie Meyers. Het domein was vroeger bekend onder een andere naam: '... een hovinge van plaizantie van ouds genaemd de Wolschate hof, thans de Koeistaert...'.
Koeisteert

11 Wolvesgate of Wolfsgate was gelegen aan de oostzijde van Mortsel, op een boogscheut ten noorden van de 'oude Liersche baene' in de nabijheid van het oude domein van Zaeldenrode, dit is later de Gasthuishoeven en het kasteel van Cantecroy. In een oorkonde uit de periode 1254-1257 getuigden de abt van de Sint-Bernardsabdij te Hemiksem en de abdis van de abdij Rozendaal te Walem dat ridder Engelbert van Wolvesgate een bunder land en iets meer op Varelt te Mortsel, met het Sint-Elisabethhospitaal geruild heeft tegen een bunder land te Borsbeek, die hij voorheen aan het hospitaal had verkocht. Op 10 januari 1300 werd opgetekend dat ridder Willem van Berchem met het hospitaal Sint-Elisabeth een ruil had gedaan, waaronder twee stukken land op het 'Wolfsgatenvelt'. Bij akte van 21 juni 1423, verleden voor de schepenen van Antwerpen, verhuurde Lisbeth vander Eyke, wonende te Brussel, aan Willem de Laet en Lisbeth Sauweels haer hof geheeten 'Wolffscate met huisingen, hovingen, gronde, lande, aerde, beemde, duyfhuyse, houdende in winnende lande omtrent XXIIII bunder gelijk alst Wouter Vusse te houden en te winnen plach en na hem Gheert Gestelman, (vuytghenomen de zale de poirte metter toebehoirten ende groten bogaert met heergracht dwelke der selven Jouffr. Lisbetten toebehoerende blijft ende dat de voirs. Gheert geen recht dair ane behouden'.

In het Knopboek van de kerk van Mortsel dat in 1453 werd opgetekend, vinden we de naam van Jan van Wolfscate, gehuwd met Maria Wilmaers. Hij wordt genoemd onder de leenmannen

van Hertog Jan III. Zijn voorouders bezaten ook goederen in Ranst waar in 1299 ook een hof te Wolfscate lag. Ook de benaming Wolfscatervelt wordt meermaals vermeld: '... op Wolfscater velt aen deen side oestwaert een stuc lants toebehorende den goede van Wofscate... een stuc lants gelegen aen de eyck daermen te Wolfscate waertt gaet... terre situm in Wolfscater velt...'.
Koeisteert

Einde 15de begin 16de eeuw was het goed in handen van ridder Jacob van Herbeys. Het domein werd in 1653, toen eigendom van Karel de Herbeys, verdeeld en een eeuw later werd het weer verenigd onder één eigenaar. Dat het Hof van Wolfsgate niet onaanzienlijk moet geweest zijn, blijkt uit de beschrijving van de tiendwijken, in 1699 opgesteld. De eerste wijk begreep de 'rechte zijde van het Wolschatervelt', de tweede wijk 'wesende d'ander hellicht vant Wolschatervelt' en de derde wijk bevatte de 'hoeve ter Wolschaten'. De kaart van landmeter Ricquier van 1739 levert het bewijs dat het omwaterd gedeelte van de hoeve van Wolfscate tot dan toe zijn oorspronkelijke vorm had bewaard. De hoeve werd vervangen door een 'speelhuys' en veranderde van naam.

Hof van Savelkoul

Op bevel van de Belgische Krijgs-overheid werden het kasteel en enkele bijbehorende hoeven midden september 1914 vernield. Bovendien werden 2564 bomen gerooid. Een totale schade van meer dan 313.000 Belgische frank.

Op het einde van de straat gaan we rechts: Kardinaal Cardijnlaan die we (naar links) blijven volgen tot aan de spoorweg. We slaan opnieuw rechts af en blijven de buitenkant van deze woonwijk volgen, langs de Donk en een kort stukje van de Priester Poppestraat. Ter hoogte van de Pater Renaat De Vosstraat gaan we het tunneltje onder de spoorweg in.

We verlaten de wijk Savelkoul, genoemd naar het kasteel dat hier vroeger stond. Tegenover de Sint-Jozefkerk aan de Liersesteenweg leidde een statige beukendreef naar dit prachtig domein met zeldzame bomen en heesters. Het kasteel, eigendom van de familie Savelkoul, werd in 1907 gebouwd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog deed het dienst als verblijfplaats voor de Vrijwillige Vrouwelijke Arbeidsdienst voor Vlaanderen en werd het domein 'Zonnehoeve' genoemd. In 1944 veranderde de naam in 'Maria Van Aerden'. Op 19 januari 1945 werd het kasteel, toen in handen van de geallieerde legers, door brand verwoest. De gronden van het domein werden in de jaren '60 verkaveld.

Aan de andere kant van de spoorweg maken we een klein ommetje en rijden we eerst links naar de boerderijen: de resten van het Mortsels agrarisch verleden.

Landbouw

12 Omstreeks 358 verschijnen de Franken, op zoek naar goede landbouw- en weidegronden, in onze gewesten. De Frankische grootgrondbezitters verdeelden hun grond in twee delen: de reserve (het gedeelte dat zelf uitgebaat werd) dat bestond uit drie delen: het domeinhof, de weilanden (broeken) en de bossen, en de tenure (gedeelte in uitbating gegeven) die een of meer boerenkouters rondom een heem bevatte en verder een aantal alleenstaande hoeven (mansi). Naast de nederzettingen maakten ook de hoeven of mansi deel uit van het tenuregebied. Veelal lagen zij zeer verspreid. Gemiddeld waren er zo'n 10 tot 12 mansi per villa (Dieseghem had er 4). De driejaarlijkse wisselbouw werd er toegepast.

De heemnederzettingen werden in villaverband ingeschakeld om de gronden van de reserve te helpen bewerken. De bouwlanden van de nederzettingen behoorden toe aan de gemeenschap en men bewerkte het land in onderlinge verstandhouding. Bij elke nederzetting hoorde ook een uitgestrekte heidevlakte. De oppervlakte van het bouwland was immers afhankelijk van de plaggen die men er kon steken en die gebruikt werden als bemesting. De heidegronden hadden in die zin een dubbele functie: zij dienden als weide voor de schapen en als leverancier van plaggen. Het toponiem veld betekende oorspronkelijk een gemeenschappelijke heidezone, die in latere tijden in landbouwzone werd omgezet. Bovendien rekende de dorpsgemeenschap ook op een gemeenschappelijk houtland, dat dikwijls werd aangeduid met 'hage' (Luithagen). In de zevende eeuw werden in België een aantal kloosters gesticht die met de uitbouw van de Frankische villa's zijn begonnen, onder hen Lobbes. Mortsel wordt een landbouwgemeente en dat zal zo blijven tot de Eerste Wereldoorlog.

Zulks belette evenwel niet dat tot in de tweede helft van de zestiende eeuw te Mortsel toch nog talrijke heidegronden voorkwamen. In 1570 waren alle gronden 'sijnde dore de menichte van volc, totten labeure gebracht'. Lang zou die voorspoed niet duren. Het beleg van Antwerpen, met al zijn rampzalige gevolgen, trof ook de landbouw dodelijk. Waar voorheen circa 500 bunder grond 'bewonnen' werden, zou het tot 1588 duren vooraleer men weer 35 tot 36 bunder kon bewerken. Omstreeks 1590 verbeterde de toestand, maar van de vroegere 32 ploegen waren er nog maar 5 tot 6 terug in gebruik. Vermits er bij de verwoesting van het dorp slechts drie schuren rechtbleven, waren de boeren genoodzaakt te dorsen in open veld. In 1593 werden weer 100 bunder bewerkt, maar ze waren gedwongen elders paarden te ontlenen om de ploegen te kunnen gebruiken. Waar vroeger koren, tarwe, haver, boekweit, erwten en bonen werden geteeld, beperkte de productie zich tot in het begin van de zeventiende eeuw vooralsnog tot koren en boekweit. Het ging steeds beter en bij een opmeting in 1683 vinden we 16 bunder bos tegenover 467 bunder zaailand.

Zoals nu nog het geval is, was het lot van de boeren afhankelijk van de weergoden. In augustus 1655 vernietigde hagel alle granen en hofvruchten waardoor er weer grote armoede ontstond. Maar de grootste ramp trof de boeren en pachters in de winter van 1739-1740. Door vorst en koude schoot er van de 443 bunder grond geen 120 bunder meer over. Ongeveer drie vierde was verwoest. De schaarste aan voedsel was zo groot dat vele dorpingen moesten gaan aankloppen bij de Tafel van de Heilige Geest en dieren stierven bij gebrek aan het nodige voedsel.

Een telling van 1747 leert ons dat er van de 125 gezinnen die toen in Mortsel woonden er 39 uitsluitend van de landbouw leefden, meestal waren het pachters. Naast hen staan er nog verschillende opgetekend die gronden bewerkten en dieren in hun bezit hadden, maar die de landbouw en de veeteelt slechts als cumulatieve activiteit beoefenden. Hun hoofdfuncties waren vorster, schoolmeester, herbergier en dergelijke. Zo zien we dat in 1794 102 gezinnen (van de 160) over 425 dieren beschikten. Het groot aantal dieren in de gemeente tijdens het Ancien Regime, vormt een fundamenteel kenmerk van de Mortselse landbouw. Alleen daardoor (door de mogelijkheid tot het bekomen van meststoffen) kan men uitleggen hoe zwaardere, veeleisende culturen als vlas, tarwe en dergelijke een vooraanstaande plaats konden bekleden in een overwegend zanderige bodem. Volgens een officiële statistiek van 1846 waren er toen te Mortsel 181 landbouwbedrijven, waaronder twee van 30 tot 35 hectaren. Slechts 75 van de 606 hectaren landbouwgrond was eigendom van de gebruikers, de rest werd gepacht. Er werd vooral rogge, tarwe, aardappelen, klaver, haver, gerst, boekweit en vlas verbouwd. Het dagloon van de veldarbeiders was, naast de voeding, 82 centiemen voor de mannen en 55 centiemen voor de vrouwen.

De klei, die in de ondergrond eveneens voorkomt, werd in de 16de en volgende eeuwen gebruikt tot het vervaardigen van baksteen. Op een oude afbeelding van Cantincrode vinden we aan de noord-oostkant een steenbakkerij terug en nu nog leveren uithollingen van de grondlagen in die buurt het bewijs van vroegere groeven. Waar de landbouw in 1910 nog een oppervlakte van iets maar dan 396 ha besloeg, verminderde die nadien stelselmatig.

In een akte van juli 1237 verzochten de abt en het convent van de abdij van Lobbes de hertog van Lotharingen en Brabant en Wouter Berthout hun mannen te manen om een oordeel te vellen hoe Jan van Saldenrode de grenzen van zijn goederen moest onderhouden.

Door een schenking bekam het Sint-Elisabethgasthuis het landbouwdomein in het noorden van Mortsel van Jan van Saldenrode, zijn broer Hendrik en hun moeder Aleidis. Zij hielden het in erfcijns van ridder Bouden van Eekhoven, die het op zijn beurt in leen hield van de Berthouts. Deze schenking vond plaats vóór 1254, toen de Berthouts afstand deden van hun rechten, misschien wel vóór 1249 toen er over Saldenrode betwisting was tussen het hospitaal en de abdij van Villers.

Logischerwijs is het gebied gekend als Gasthuishoeven. Het werd echter verschillende eeuwen met zijn oude benaming vermeld: '... Ste Elizabethen Gasthuys tAntwerpen geldt wt haer vier hoeven genaemt Salincrode alhier tot Mortsel gelegen thien stuyvers erffel...' (1647) en '... St. Elisabeth Gasthuis uit haar vier hoeven genaemt Salincrode...' (1794). In een rekening uit 1617 worden de vier pachters genoemd: het eerste deel werd verhuurd aan Melchior van de Wygaert, een tweede aan Lanseloot van (de) Wygaert, een derde, ex Olivier Wyns, nu Bernaert van (de) Wygaert en het vierde deel aan Adrian de Bisschop. Het Gasthuis bezat buiten de vier hoeven verscheidene stukken land en zelfs een straat, zoals blijkt uit de opsomming van de tiendwijken uit 1699: '... een stuck lants van twee bunderen paelende tegens den steenwech oock genaemt de hoverheijde... daer pachter van is Jan Jacobs...' in de eerste wijk, '... den capellen aert ...' in de tweede wijk, '... het lant de Bock elst... het lant de elfbunderen, gebruikct wordende bij Jan Feijens... op de gasthuysleijde... de sesse bunderen...' in de vierde en '... opde vierbunderen... achter de hoeve van Jan Feijens... de Bosbempt onder dese wijcke gelegen toecomende het gasthuys van Antwerpen gelegen onder de hoeve van Jan de Herder daer de neue leijde doorloopt groot ontrent thien vierendeelen... den Senepoel... den Schaepaert...' in de vijfde wijk.

den capellen aert ...' in de tweede wijk, '... het lant de Bock elst... het lant de elfbunderen, gebruikct wordende bij Jan Feijens... op de gasthuysleijde... de sesse bunderen...' in de vierde en '... opde vierbunderen... achter de hoeve van Jan Feijens... de Bosbempt onder dese wijcke gelegen toecomende het gasthuys van Antwerpen gelegen onder de hoeve van Jan de Herder daer de neue leijde doorloopt groot ontrent thien vierendeelen... den Senepoel... den Schaepaert...' in de vijfde wijk.

Hoeve in de Wouwstraat tegenover de Groenstraat

Hoeve Huybrechts aan de Oudebaan

Omstreeks 1865 werd een heel stuk Gasthuishoevengrond opgeslokt door de nieuwe fortengordel, in het bijzonder door Fort III. Tijdens de Tweede Wereldoorlog vielen vele landerijen in het door de Duitsers vergrote vliegveld en moesten de gebouwen tegen de grond. Van de vier hoeven zijn er nu nog twee overgebleven. Hoeve betekende in oorsprong een hoeveelheid grond die men 'behoefde' voor het onderhoud van aanvankelijk één gezin. In de Karolingische tijd werden de hoeven onderscheiden in 'mansi serviles' en 'mansi ingenuiles' naargelang de sociale toestand van de oorspronkelijke bewoners, slaven of vrijen. De hoeven mogen niet verward worden met de latere hoven uit het feodale tijdperk. Hoeven en hoven waren in oorsprong onbewoond. Slechts wanneer in een latere periode hierop gebouwen werden neergezet, werden beide synoniem van elkaar.

Hoeve Van San aan de Ter Varentstraat

We keren terug en fietsen verder in de richting van Boechout. We verlaten even het Mortsels grondgebied. Aan het T-kruispunt, Veldkant, slaan we rechts af. Ter hoogte van het Hof van Reyen op het kruispunt met de Oudebaan, rijden we over de kasseiweg rechtdoor in de richting van de parking.

13 Deze Oudebaan volgt het traject van de vroegere Oude Liersche Baene. De huidige Liersesteenweg (of Oude Steenweg in Boechout) werd tijdens het Oostenrijks bewind recht getrokken, van Lier tot Boechout in één rechte lijn en na één bocht weer in één rechte lijn naar het Gemeenteplein in Mortsel. De oude Lierse baan had een slingerend verloop.

Op het einde van de parking gaat deze over in een geasfalteerde weg en rijden we naast de spoorweg. Aan het verkeersbord 'Boechout' dat het begin van de bebouwde kom aanduidt, gaan we opnieuw onder de spoorweg door. Aan de andere zijde rijden we rechtdoor (richting Liersesteenweg).

De voormalige 'Brouwerij Van Rijswijck'

14 Ter hoogte van de Koude Beek, die de grens met Mortsel vormt, zien we aan de linkerkant van de weg de voormalige brouwerij Van Rijswijck. Links het woonhuis, in het midden de overdekte binnenplaats, later gebruikt als noodkerk voor de parochie van Sint-Jozef en rechts de brouwerij Prins Albert, in 1897 opgericht door Charles Hessels. Het 'Gesticht St.-Amedeus' was één van de beste klanten. Op de muur van het woonhuis kunnen we tussen het gebladerte nog het opschrift 'Brouwerij Van Rijswijck' lezen.

We steken de straat over en nemen links de Bessemstraat. We blijven naast de Koude Beek rijden tot aan het bordje dat 'fietsroute 80, Antwerpse Kempen' aanduidt. Hier slaan we rechts af in de richting van de woonwijk. Op het einde van deze fietswandelweg rechts af (Nieuwelei), die we volgen tot aan de tweede straat links: Wolschaerdenveldenstraat. Aan het volgende kruispunt rechts: Kaphaanlei.

15 In een stuk uit het archief van de kerk van Mortsel staat anno 1618 'geheele Cappijn ende d'aerden neffens de Bessemstraet ende het Wolfgatersvelt, ende soo van eijnde ten eijnde naer de Wouwstraet'. Een document van 1651 maakt melding van '... item twee stucken lants de capeyn aerde...'. Volgens de beschrijving van de tiendwijken (1699) ligt in de eerste wijk '... inde Cappijnen tegens de Waustraet vijf stuckens, soo weijde als lant toecomende de voors. Jouffen. Verbiest...'. Een notariële akte uit 1740 legt vast dat het echtpaar Van der Veken - Verbiest '... stede ofte huysinge met den stal, schuere, hof, landt ende boomgaert geleghen... jnde cappijnen...' huurt van haar ouders. De hoeve, door de eigenaar Petrus Mast in 1955 afgebroken, was gelegen Nieuwelei 27-29.

Tussen de huisnummers 58 en 50 nemen we de toegangsweg naar het nieuw aangelegd buurtpark Mayerlei. We steken, met de fiets aan de hand, het park over (rechts rond het voetbalveld) en rijden rechtdoor: Van Dijkstraat in de richting van Mortsel-Dorp.

16 Op last van Henriette van den Bergh (Antwerpen 1838 - Antwerpen 1920), weduwe van Emile Mayer, ontwierp architect Flor Van Reeth in 1911 nabij Sint-Frederik een tuinwijk met 42 woningen, bekend als 'de 40 huizekens'. Zijn betrachting formuleerde Van Reeth als terug naar de eigen landaard-stijl ter vervulling van de ware verzuchtingen van ons Vlaamsche volk. Vier jaar later besliste Henriette van den Bergh testamentair: '... ik leg de nadruk op het inzicht waarmee ik deze woningen heb gebouwd, nl. aan een aantal eerlijke gezinnen een gezonde en behoorlijke huisvesting te verzekeren tegen een niet overdreven huurprijs. Ik acht inderdaad de huurprijs van werkmanswoningen in het algemeen overdreven...'. De eerste huizen werden in 1928 door hun huurders gekocht.

Juist over de spoorwegbrug nemen we rechts het fietspad naast de jeugdlokalen. Op het einde van deze wandel- en fietsweg rijden we links: Pastoor Michielssensstraat en op het einde opnieuw links: Kerkstraat. We komen in Mortsel-Dorp, het oude centrum van Mortsel.

17 De Sint-Benedictuskerk, de parochiekerk van het oude Mortsel voor ons is toegewijd aan de patroonheilige van het oude klooster van Lobbes, eertijds de eigenaars van vele gronden in Mortsel (na een schenking van Sint-Reinhildis). Ze werd voor het eerst vermeld in het midden van de 12de eeuw tussen 1149 en 1159 als een onafhankelijke kerk, vermoedelijk in hout gebouwd. Tot in de 16de eeuw had de abt het recht om de pastoor te benoemen. Later zou dat overgenomen worden door de Heren van Cantecroy.

De gotische toren in witte zandsteen werd in de 14de eeuw opgetrokken, de rest van de kerk zo'n 150 jaar later. Binnenin werd ze verfraaid met allerlei kunstwerken (drie altaren en één biechtstoel in 1610, een schilderij in 1642, het koorgestoelte in 1653-1657, ...). Dankzij het heldhaftig optreden van schout Van der Schagen zou de parochiekerk tijdens de Beeldenstorm van 1566 gespaard gebleven zijn. Ze overleefde ook het rampjaar 1583. Toen bleven er buiten de kerk in Mortsel enkel nog het kasteel Cantecroy, de molen, één woning en drie schuren overeind staan. Tussen 1798 en 1802 werd de kerk gesloten. Bij het begin van de Eerste Wereldoorlog op 6 oktober 1914 werd de torenspits door de Belgische genietroepen vernield.

De Sint-Benedictuskerk

Hoewel het landschap gevormd door de Sint-Benedictuskerk, het oude kerkhof en de omgeving bij Koninklijk Besluit van 30 december 1942 werden beschermd, werd het kerkhof rondom de kerk bij de vergroting van de kerk in 1960-1961 ontruimd. De graven tegen de muur van de kerk werden overgebracht naar het kerkhof aan de Lepelstraat. De kerk was reeds op 30 mei 1936 beschermd.

We rijden rond de kerk die we steeds aan onze linkerkant laten.

18 In de schaduw van de toren, Wouwstraat 1, staat de pastorie van Sint-Benedictus, een alleenstaand dubbelhuis in neo-Vlaamse renaissancestijl, gebouwd naar een ontwerp uit 1899 van L. Gife. Aan de andere kant van de weg op de hoek van Dorpsstraat en Wouwstraat staat de voormalige herberg Kretenburg. De zaak, in 1907 gestart, werd na een zeventigtal jaar stopgezet. Ze werd genoemd naar een voormalige hoeve vlakbij. Het hoofdstuk in het Knopboek van de kerk van Mortsel (1453) dat de renten der Heilige-Geesttafel behandelt spreekt van: 'item noch heeft die voig. Heyligen Geest van Mortsele op huys ende hof met synder toebehoorte geheten Creytenborch gelegen neven die strate daer men te Hove waert gaet'. Het was eigendom van pastoor Van Hoevel.

Rekeningen van de Heilige-Geestmeesters (1647-1669) hebben het over '... haer stede genaemt cretenborch gelegen inde strate d(aer) men Tsinte Lauwreys waert gaet...'. In de beschrijving van de tiendwijken (1699) kunnen we bij de eerste wijk lezen: '... item alnoch een veldeken achter de stede cretenborg...'. In de Atlas der Buurtwegen uit 1841 staat de Kretenburghoef, eigendom van van Havre, afgebeeld aan de linkerkant van de Wouwstraat tegenover de Oudestraatweg (Groenstraat).

We slaan de Dorpsstraat in en rijden vervolgens rechts: Rubensstraat. Op het einde komen we in de Wouwstraat die de grens vormt met de buurgemeente Hove. Rechts volgen, in de richting van de kerk.

19 Juist voor de spoorweg zien we op de linkerkant de toegang tot Ritmica. In vroegere tijden gekend als Kapenberg. Het Leenboek van Cantecroy sprak van een '... huys ende hoff genaempt Den Capenberch...'. Samen met het kasteel van Cantecroy en de kerk zou het als

De Sint-Benedictuskerk

Kerkstraat

een van de weinige gebouwen de vernielingen van Mortsel in 1583 overleefd hebben. In de loop van de 16de eeuw heeft het dienst gedaan als gevangenis van Cantecroy. Het was toen eigendom van Jan van Berlaymont.

In eigendomstitels uit 1647 en 1679 stond het onder een andere naam bekend: '... de schoone hoeve, genaempt de Wilde Beys, metten speelhuyze, schuere, stallinghe, duyfhuysen mette materialen daeropp liggende...' en behoorde aan Willem de Haes. Volgens opmetingen op 12 september 1692 in opdracht van de toenmalige eigenaar Ignatius van Wesenbeke bedraagt de totale oppervlakte 20 bunders, 269 roeden en 264 Antwerpse voeten. Na de grenswijziging van 1812 behoort het tot de gemeente Hove. Later kennen we nog Jules Van Havre, J. Ullens de Schooten en Albert Claessens als eigenaar. Deze laatste verkocht het in 1963 aan de v.z.w. Ritmica.

Over de spoorweg links, Groenstraat en de eerste rechts: Jordaenslei. We volgen de spoorweg.

20 Op het kruispunt met de Molenstraat staat het Algemeen Ziekenhuis Sint-Jozef. Het werd in 1929, naar een plan van bouwmeester Heylen, gebouwd en in onafgewerkte staat in 1937 aan de Zusters van het Heilig Hart van Lier verkocht. Op 8 maart 1945 om 04.38 uur verwoestte een V1-bom het gebouw gedeeltelijk. Er waren 65 gekwetsten en 32 doden. Het werd heropgebouwd en in 1948 vergroot. Het kleine gebouw op de hoek van de straat is het oude spoorweggebouw.

Aan de Molenstraat rijden we naar links, we steken de spoorwegbrug over.

21 In 1880 werden op de gronden aan de Molenstraat-Oudebaan door de familie Huybrechts de 'Antwerpsche Mouterijen en Maalde-rijen' gevestigd.

Dorpsstraat

Pastorie Sint-Benedictus

Kapenberg

Kapenberg: de brug

Voor de aan- en afvoer van grondstoffen en producten zorgde een spoorlijn die van op het fabrieksterrein over de huidige Christus Koninglaan naar het station van Mortsel Oude-God en dan verder langs het huidige John Juchempad naar de Krijgsbaan en vervolgens op de spoorwegberm naar Wilrijk en Berchem liep. De fabriek werd in de jaren 1976-1977 geleidelijk ontmanteld en afgebroken en het terrein verkaveld om er privé-woningen op te zetten.

Algemeen Ziekenhuis Sint-Jozef: het oude gebouw

Links op de hoek met de Oudebaan stond in vroeger tijden een windmolen. De oudste vermelding van de molen gaat terug tot het jaar 1295 toen hij eigendom was van Wouter Volcaert. Hij schijnt een van de eersten geweest te zijn die hier werden opgericht. Immers de invoering van deze gevleugelde gevaarten dagtekent slechts van de laatste twintig jaar van de 12de eeuw. Een akte uit 1373 spreekt over '... opt hoghevelt tusschen de kercke en den molen...'. In het Knopboek van de kerk van Mortsel (1453) staat de molen vermeld als '... gelegen binnen Mortsele aen die hoghe molen...'. Op 1 augustus 1584 brandden de staatsen uit Antwerpen de molen af. Hij zal later weer opgebouwd worden.

Tot 1615 bleef de molen eigendom van de heren van Cantecroy. In dat jaar werd hij samen met Dieseghem verkocht aan Jan de Cordes. De verkoopsakte van het domein van Cantecroy uit 1627 vermeldde: 'over sekeren moulen vuytte voorscrevene heerlijkheit van Cantecrooy...'. In een akte uit 1703 staat dat '... de heere van Cantecroy en heeft binnen Mortsel geen wintmole...'. De molen die op de hoek van de Molenstraat en de Oudebaan stond, werd in mei 1890 afgebroken en verkocht aan ene Axel van Breda die hem weer oprichtte in Merksplas. In 1927 werd hij ook daar afgebroken.

Vorbij de spoorweg nemen we de tweede straat links: Oudebaan.

De voormalige brouwerij 'Den Doornboom'

Windmolen

Het was vroeger gebruikelijk dat een in onbruik geraakte straat in de volksmond 'oude baan' werd genoemd, om uiteindelijk helemaal te verdwijnen. Toen in 1834 de Mechelsesteenweg werd rechtgetrokken, bleef een gedeelte ervan echter bestaan en kreeg dat de gebruikelijke naam. Vroeger bevond zich op de linkerkant, de rechterzijde was Edegems grondgebied, de oude brouwerij 'Den Doornboom', reeds vermeld in 1750 en in 1873 gekocht door Alphonse Reypens. Rond de eeuwwisseling werd ze eigendom van Charles van Camp. Enkel het witte woonhuis is blijven bestaan.

22 Op het einde van de straat, aan nummer 125, staat het kasteel 'Windhoek', in 1888 gebouwd voor Maurice Gevers en zijn echtgenote Louise Van de Vin. In 1941 werd het kasteel door de Duitsers opgeëist. Na het bombardement van 5 april 1943 werd het kasteel ingericht als tijdelijke jongensschool. Daarna verbleven er geallieerde soldaten, deed het dienst als kraamkliniek en gaf het onderdak aan de privéschool 'Les Abeilles'. In 1948 werd het verkocht aan de v.z.w. 'Minderbroeders'.

Kasteel Windhoek

We draaien rechts de Mechelsesteenweg op en aan de verkeerslichten slaan we links af. We steken de Mechelsesteenweg over en in de Molenlei nemen we de eerste straat rechts: Haleblok. Op het einde rechts de straat die de naam draagt van deze wijk: Hof van Riethlaan.

23 Hof Van Rieth. In 1836 laat Maria de Lakethulle de Tervoorde uit Edegem op een stuk grond aan het Klein Molenveld, samen met de landbouwgrond ongeveer vier ha groot, een woning annex lusttuin bouwen. Het eigendom werd in 1853 gekocht door Petrus Everaerts, gehuwd met Anna De Vooght. Na hun overlijden erfde hun zoon Joannes in 1868 het domein dat toen meer dan acht ha besloeg. Ook Joannes vergrootte het 'château' en kocht nog gronden bij. Na zijn overlijden in 1904 en het overlijden in 1909 van zijn tweede echtgenote, Joanna Flemming, werd het geheel, ondertussen nog vergroot met een kolenkelder, broeikas, hovenierswoning en nog andere gronden, in 1912 verkocht aan Heinrich Rieth. Onder zijn impuls werden nog een stuk grond en de vijver bijgekocht. De woning had aan de straatzijde een gevelbreedte van 75 meter.

Hof van Rieth

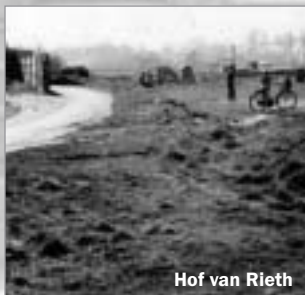
Gelegen in het schootsveld van de Forten IV en V, werden in augustus 1914 alle bomen geveld en de gebouwen afgebrand. Château Rieth zou nooit meer herrijzen. De gronden werden gedeeltelijk als stortplaats gebruikt, er lag een voetbalveld en jaarlijks werd er een motorcross gehouden. In 1954 werd een voorontwerp voor een bijzonder plan van aanleg opgesteld en drie jaar later werd een eerste woning gebouwd.

Achter de bocht komen we in Willaard, die we blijven volgen.

Vanwaar die naam? De 'tiende of tiend' was een belasting, in natura te voldoen, verschuldigd aan de kerk of aan de adellijke rechthebbende. Daarom wordt er gesproken van kerkelijke tienden en van herentienden (of lekontienden, riddertienden). De belasting bestond in 1/10 deel van de opbrengst van het veld, de boomgaard, het neerhof, enz. De tienden op graan- en gewassen heetten 'grote tienden', de 'smalle of kleine tienden' werden geheven op andere gewassen, en op kippen, eieren, fruit, lammeren, varkens, ganzen, e.d.m.

24 Er bestond ook een onderscheid tussen 'oude tienden' (op vanouds ontgonnen land), en 'nieuwe tienden of novalen' die geïnd werden op gronden die recentelijk in cultuur waren gebracht en voorheen bos of heide waren. Deze laatste werd ook 'wildert- of willaert tienden' genoemd. In de loop van de tijd werd de voldoening in natura vervangen door betaling in speciën. In 1797 en 1801 werd de tiendplicht burgerlijk en kerkelijk opgeheven. Op 26 februari 1699 werd de "Belijde der groote thiende vanden dorpe van Mortsel, de heeren canoniken van het cappittel metropolitaen des aertsbisdoms van Mechelen, beneffens den heere pastoors ende jonr. Lanslijt, Franciscus de Cordes, heere van Wichelen, etc. compterende" opgesteld. De tiendgerechtigden waren de kanunniken van het kapittel van Mechelen (4/6 parten of schoven), Willem Keyaerts, pastoor van Mortsel (voor 1/6 part of schoof) en jonker Lancelot François de Cordes, heer van Wichelen, Serskamp, Izegem, enz. (voor 1/6 part of schoof). Het tiendgebied was het gehele grondgebied van Mortsel, verdeeld in 15 tiendwijken.

We blijven de straat volgen en komen in de Edmond Thieffrylaan waar we naar links rijden.

Hof van Rieth

Schans 8, Edmond Thieffrylaan

Schans 8, Edmond Thieffrylaan

25 In eerste instantie was de straat de toegangsweg tot Schans 8. Op 7 oktober 1930 werd ze dan omgedoopt tot Omheingingslei, maar de bewoners van de straat spraken van 'Lusthofkenslaan'. Op 7 september 1945 ontving de straat een nieuwe naam: 'Schanslaan'. Dat zinde de bewoners niet zodat ze twee weken later haar huidige naam kreeg. De vader van Edmond Thieffry, gemeentesecretaris van Etterbeek, was eigenaar van enkele percelen grond in de huidige Lusthovenlaan. Zoon Edmond, geboren op 28 september 1892, had aan de Omheingingslei-zuid nr. 45 een buitenverblijf 'Clos des Ailes' genoemd, dat hij in de zomermaanden betrok met vrouw en kinderen. De villa, die hij in 1913 liet bouwen, is de hoekvilla, nu nummer 37 en 39. Hij werd een bekende luchtvaartpionier. In 1925 vloog hij naar het toenmalige Belgisch-Congo, een reis van 8.124 km, die 51 dagen duurde en 75 vliegrepen telde. Het was de eerste luchtverbinding tussen België en zijn kolonie. Edmond Thieffry verongelukte in Belgisch-Congo in 1929.

Op de plaats van het speelpleintje tegenover het voormalige kerkhof van de Heilig-Kruisparochie bevond zich vroeger Schans 8. Tussen de fortten van de fortengordel rond Antwerpen, bestaande uit acht fortten op ongeveer 2.000 meter uit elkaar gelegen, stonden geen permanente militaire bouwwerken. Er waren, enkel in oorlogstijd, veldversterkingen voor de intervaltroepen, infanterie en mobiele vestingartillerie voorzien. Deze betonnen schansen waren gesloten versterkingen. Schans 8 werd na de Tweede Wereldoorlog afgebroken, net als de andere.

We slaan rechts de Edegemsestraat in en volgen deze tot aan de verkeerslichten.

26 Oude-God. Van waar die naam? Floris Prims, vroegere stadsarchivaris van Antwerpen, zegt hierover: "... eind augustus (1525) worden bij nacht het kruisbeeld gezegd den Ouden God in de Luythagen en de calvarieberg aan de Ziekenlieden te Antwerpen tegen het galgenveld aan schandig geworpen...". In de middeleeuwen werd de term 'kruisbeeld' niet gebruikt. De mensen spraken over de gekruisigde God, of gewoonweg over 'een God'. Was deze God oud dan sprak men van een 'Oude God'.

Het oude gemeentehuis van Mortsel

In 1186 werd in een charter ten behoeve van de Sint-Michielsabdij in Antwerpen gesproken over: "... Fosatum in clastro Vehof, cum agro juxta Mortre et cum agro juxta Crucem..." (Grachten in het Vehof, met de gronden bij Mortre (Mortsel) en de gronden bij het Kruis). De exacte plaats waar dit kruis stond, is onbekend. Tot op het einde van de 18de eeuw heeft er op de hoek van de huidige Antwerpsestraat en de oude Liersebaan (ongeveer aan het begin van de Statielei) een kapel gestaan, de kapel van den Ouden-Godt onder de Linde, ook de kapel van het Heilig-Kruis genoemd. Voor de eerste maal vermeld in 1570.

Oude-God: de post

Gemeenteplein

Gemeenteplein

In tegenstelling tot wat ze vroeger wilden geloven, heeft de benaming Oude-God dus noch de kapel met die naam, noch het kruis dat Willebrord daar volgens de legende heeft gelaten, noch de heidense god Jupiter als oorsprong. De meeste Morselaars spreken over dit kruispunt in de volgende bewoordingen: "... aan het oud gemeentehuis...", duidend op het gebouw dat hier vroeger stond.

Door aankoop en ruiling van gronden aan de 'staatsbanen' van Antwerpen naar Lier en Mechelen, kwam de gemeente in 1890 in het bezit van gronden nodig voor het bouwen van een gemeentehuis. Er werd een prijskamp uitgeschreven voor het bouwen van een gemeentehuis in Vlaamse renaissancestijl dat op 7 juli 1895 plechtig werd geopend. Het gemeentehuis werd vergroot in 1935-1936. Het gemeentehuis en ook het plein werden op 5 april 1943 zwaar getroffen bij het geallieerde luchtbombardement. De sporen ervan waren jaren later nog zichtbaar op het gebouw. Uiteindelijk werd het in 1972 afgebroken.

Na de slooping werd het plein volledig heraangelegd met fontein, rustbanken en het nodige groen. In 1999 is er een herdenkingsmonument opgericht voor de slachtoffers van het bombardement van 1943; het draagt deze tekst: "Morsel gedenkt 5 april 1943."

Door het luchtbombardement kwamen 936 mensen om. Bij de zeventien dodelijke slachtoffers van Morselt waren er meer dan tweehonderd kinderen. Er vielen ook ruim dertienhonderd gewonden. Het bronzen bas-reliëf is een afgietsel van een gedenksteen die zich bevond in de voormalige Gemeentelijke Jongensschool in de Eggestraat. Het origineel is van Floris De Cuijper. 'Het offer van onze kinderen voor de vrede' is een trieste herinnering aan hen die in het bombardement zijn omgekomen. Voor het oude gemeentehuis stond sedert 1925 een ander monument, een voor de gesneuvelden uit de Eerste Wereldoorlog. Ook dat was een werk

Gemeenteplein

Markt op het plein

Oud gemeentehuis, Gemeenteplein

van Floris De Cuijper. Nog voor de afbraak van het gemeentehuis heeft het een vaste stek gevonden bij de ingang van het sportcomplex aan de Liersesteenweg.

Aan het kruispunt volgen we links de Antwerpsestraat tot aan het volgende grote kruispunt met de Krijgsbaan.

27 Het kruispunt van de 'afgebroken brug'. In 1923 werd de spoorweg, die deel uitmaakte van het zuidelijk ring-spoor, in de hoogte gelegd en de 'brug van de Luithagen' gebouwd. Het was een metalen constructie met een vierdubbel spoor, gedragen door 16 gietijzeren palen. Hierdoor kon de tramlijn vanuit Antwerpen doorgetrokken worden tot achter het toenmalige gemeentehuis. De brug werd afgebroken in 1972.

Afbraak van het oude gemeentehuis

We steken de straat over en draaien links het fietspad van de Vredebaan op.

28 Halverwege de straat zien we aan huisnummer 72 de ingang van de voormalige autofabriek Minerva. Minerva was de Romeinse godin van wijsheid en kunst. Op 26 augustus 1921 kreeg de Naamloze Maatschappij 'Minerva Motors' de toestemming van het schepencollege om in de Luythaegsche bosschen een rijtuigmakerij met elektrische motoren - eene houtzagerij met elektrische motoren - eene houtdrogerij met elektrische motoren en twee stoomketels op te richten. Oorspronkelijk startten in 1897 de gebroeders De Jong uit Bergen-Op-Zoom in de Jacob Jacobsstraat te Antwerpen met een fietsenfabriek, de cv Sylvain De Jong & Compagnie. Drie jaar later werd de productie omgebogen tot motorfietsen en in 1903 zag Minerva Motors Limited het licht. Het jaar daarop werd een nieuwe autofabriek in de Karel Oomsstraat in gebruik genomen. Tegen 1914 was Minerva de belangrijkste Belgische autoproducent. Deze wagens met een kleppenloze schuivenmotor werden 'de beste auto's ooit gemaakt' genoemd. In 1924 begon Minerva ook met de bouw van vrachtwagens. Door wanbeheer en onkunde dienden de opvolgers van Sylvain De Jong echter in november 1934 de boeken te sluiten.

Aan de Vredebaan kwam de autofabriek Imperia. In 1940 werden de fabriekshallen ingenomen door het Duitse Luftwaffe-Frontreparaturbetrieb Erla Maschinenwerk VII. Op 5 april 1943 werd dit berdjf het mikpunt van een geallieerd bombardement met desastreuze gevolgen voor de gemeente en haar bevolking.

Aan de verkeerslichten slaan we rechts af de Jozef Hermanslei in. Eerste straat rechts: Ridder van Ranstlei.

29 De geschiedenis van het adellijke geslacht van Ranst loopt samen met de geschiedenis van het kasteel Cantecroy. Wouter Berthout IV erfde van zijn vader Wouter III de heerlijkheid Cantecroy en nam de naam 'van Ranst' aan. Zijn zoon, Jan I van Ranst, breidde in 1382 het machtsgebied der heren van Cantecroy uit over Mortsel, Edegem, Boechout, Hove, Vremde en Millegem (Ranst). Hij werd opgevolgd door zijn broer Costen, een van de machtigste leenmannen van Brabant. Costen en zijn echtgenote, Joanna van Brabant, werden in hun grafkelder in de Sint-Benedictuskerk begraven. Na hem volgde in het begin van de 15de eeuw zijn oudste zoon Jan II als heer van Cantecroy, Mortsel, Edegem, Hauthain-le-Val, ter Stijpen, Luithagen enz. en in 1443 diens zoon Jan III. Wanneer Jan III in 1476 echter kinderloos overleed, deden niet minder dan acht erfgenamen hun rechten op de rijke nalatenschap van ridder Jan van Ranst gelden. Twee heren zullen zich tegelijkertijd heer van Cantecroy noemen: Jan IV van Ranst en Hendrik van Ranst.

Jan IV, bijgenaamd de Machtige, werd van 1435 tot 1477 zesmaal binnenburgemeester en evenveel keer buitenburgemeester van Antwerpen. Onder het bewind van keizer Maximiliaan van Oostenrijk werd hij in 1480 tot markgraaf van het land van Rijen benoemd en later tot zijn geheim kamerheer. In 1494 liet hij in de Luithagen een kapel bouwen toegewijd aan de heilige Anna. Later zou deze kapel uitgroeien tot het klooster van Sint-Annendael. Hij werd er, na zijn dood in 1503, begraven. Ook zijn tweede echtgenote, Agnes van Heysvelt, overleden in 1498, vond er haar laatste rustplaats. Jan IV werd opgevolgd door zijn neef Jan V en vervolgens door diens dochter Joanna van Ranst. Zij verkocht in 1548 haar aandeel in het goed aan Hendrik de Pontailier, die reeds gedeeltelijk bezitter was van Cantecroy.

Spoorwegbrug Luithagen

Vredebaan

Hiermee kwam een einde aan het geslacht 'van Ranst' als heren van Cantecroy, Mortsel, Edegem enz. Na het overlijden in 1505 van Hendrik van Ranst, erfde zijn dochter Hendrika zijn deel van Cantecroy. Wanneer zij in 1526 kinderloos overleed vervielen haar goederen aan haar zuster Adriana, gehuwd met ridder Jan van Hoorn. Ook Hendrika werd in de kapel van het klooster van Sint-Annendael begraven. Het klooster stond in de Antwerpsestraat, ongeveer tegenover de Lieven Gevaertstraat.

We steken de Antwerpsestraat over en rijden verder in de Lieven Gevaertstraat.

30 Lieven Gevaert is een naam die verbonden is met de economische geschiedenis van Mortsel. Hij werd in Antwerpen geboren op 28 mei 1868. In 1890 vestigde hij zich als fotograaf in de Montignystraat. Op 28 juni 1894 werd bij de notaris de commanditaire vennootschap op aandelen L. Gevaert & Cie opgericht. Twee jaar later verhuisde de firma haar activiteit naar Mortsel. Ook in de Heilig-Kruisstraat werden de gebouwen te klein en daarom kocht Gevaert in 1904 een groot terrein aan de Septestraat waar nog steeds het hoofdgebouw van de huidige firma Agfa-Gevaert nv gevestigd is. Lieven Gevaert was een begaafd technicus en vooruitziend zakenman die zeer sociaal ingesteld was. Als ondersteuner van de Vlaamse taal richtte hij in 1929 het Sint-Lievenscollege in Antwerpen op. In 1924 werd hij verkozen tot voorzitter van het pas opgerichte Vlaams Economisch Verbond. Hij huwde in 1900 met Maria Prop met wie hij vier kinderen kreeg. Het gezin verbleef tijdens de Eerste Wereldoorlog in Den Haag. Lieven Gevaert overleed daar op 2 februari 1935.

Gevaert fabrieken

Werkmanskuisjes

Lieven Gevaertstraat

De voetweg nummer 24, bekend in de Atlas der Buurtwegen (1841) onder de benaming Septstraatschenvoetweg, kreeg in 1922 een nieuwe naam: "... overwegende dat in de belangrijke fabriek der firma 'Gevaert Photo Producten' langs een zijde bijna gansch aanpalend aan voornoemde straat, een zeer groot deel der Mortselsche bevolking zijn bestaan vindt.

Dat deze firma, onder de bekwame leiding van zijnen gewaardeerden Bestuurder, Heer Lieven Gevaert, een wereldbekendheid heeft verworven. Uit erkentelijkheid der aanzienlijke ondersteuning door gemelde Firma tijdens de droevige oorlogsjaren aan liefdadige instellingen dezer gemeente verleend...". Gewoonlijk wordt pas na het overlijden van iemand een straat naar hem of haar genoemd. Die eer vielen Lieven Gevaert en Hendrik Kuijpers, Gevaerts eerste werkman, echter al tijdens hun leven te beurt.

Lieven Gevaert

Op het einde van de straat slaan we rechts af, Septestraat en aan het rondpunt rechtdoor: Guido Gezellelaan.

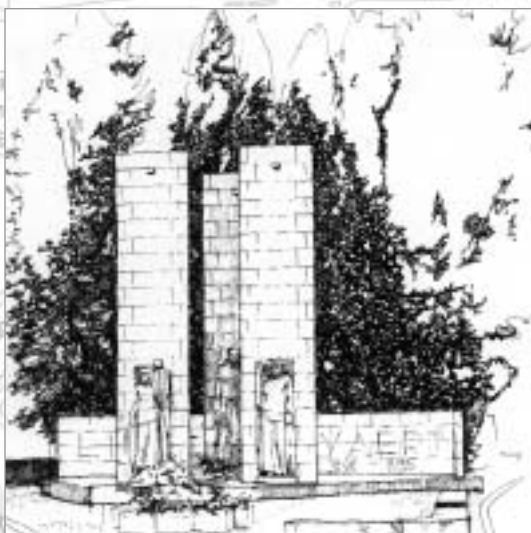
31 Op de splitsing met de Berthoutstraat staat het monument van Lieven Gevaert, opgericht in 1941 naar een ontwerp van architect Jozef Lernout en de beeldhouwers Jan De Cuijper en Ernest Wijnants. Drie gelijkzijdige driehoekige pylonen met daarvoor drie figuren: Lieven Gevaert, links en rechts geflankeerd door de beelden die Vlaanderen en de Wetenschap symboliseren.

Aan dit monument gaan we links: Berthoutstraat.

32 In het midden van deze straat bevindt zich rechts de toegangsweg tot het oude kasteel Ter Varent, genoemd naar de plaats waar het gebouwd werd. In een akte van het Sint-Elisabethgasthuis van Antwerpen die kan gedateerd worden tussen 1254 en 1257 werd bekend gemaakt dat ridder Engelbert van Wolvesgate een bunder land en iets meer op Varelte te Mortsel (in parochia de Mortensele in loco, qui dicitur Varelte) met het hospitaal heeft geruild. Op 13 januari 1300 werd geacteerd dat het hospitaal Ter Varent ruilde met Willem van Berchem.

Volgens het Knopboek (1453) bezat omstreeks dat tijdstip Roeland Raboode gronden op de Varent. Nadien werden ze onder andere eigendom van de families van Ranst en de Hoves.

Op 10 februari 1573 kocht lakenkoopman Peter van Berghen het Hof ter Varent. In 1605 verkocht zijn weduwe, Anne de Fonthenis de eigendommen waaronder: '... een steenen speelhuys

Monument Lieven Gevaert

metten berghe, omwatern, lande, huysinge, bogaerden, hove, gronde ende allen toebehoorten (groot ongeveer vier bunder), gestaen tot Mortsele opde Varent achter de herberge inde Luythage genaemt den Rooden Sot...' aan de Italiaanse koopman Carlo Lamentoni. Elf jaar later verkocht hij het speelhuys met de aangrenzende tuin en boomgaerden (met een oppervlakte van drie bunder) aan Daneel d'Ableing of Dablyn die het op 19 augustus 1640 verkocht aan jonkheer Filips le Roy.

Oud kasteel Ter Varent

Tussen 1641 en 1655 was Ter Varent eigendom van de familie de Raet. Het kasteel werd vergroot met een linkervleugel aan de zuidoostkant van de toren. De Raets worden in 1655 opgevolgd door de Careenna's, die afkomstig waren van Milaan. In 1681 werd Emmanuel Verspeet de nieuwe eigenaar. Na zijn dood (1699) ging Ter Varent als erfenis naar zijn nicht, Maria Catharina van der Schelstraeten, echtgenote van Engelbert Muytinxck, die het op haar beurt overliet aan drie van haar dochters.

Na het overlijden van de langstlevende erfgenaam werd het domein in 1771 openbaar verkocht aan Petrus de Bruyn die het in 1821 naliet aan zijn dochter Isabelle, gehuwd met Jean de Caters. 29 Jaar later kocht advocaat Charles Adolphe Blockx het domein, 9 ha 25 ca, voor 54.000 Belgische frank. Zijn erfgenaam en neef Jacques Blockx diende noodgedwongen delen van het domein af te staan voor aanleg en infrastructuur van de spoorwegen. Op 11 juli 1929 kwam het via Gabrielle Blockx in handen van de familie de Bary. Na hen kwam de familie Van Hooff. Enige tijd geleden veranderde het kasteel opnieuw van eigenaar. Het kasteel en de omgeving werden bij Koninklijk Besluit van 11 april 1984 respectievelijk beschermd als monument en dorpsgezicht.

De laatste huizen aan de linkerzijde van de straat vormen een merkwaardig en goed bewaard geheel van huizen in art-decostijl. Ze zijn van de hand van de aannemerbouwmeester J. & F. Ottelohe.

We slaan linksaf en aan de Deurnestraat gaan we rechts.

33 Tot aan de spoorweg Antwerpen-Brussel staan aan de linker zijde nog slechts drie huizen: de voormalige woning van de familie Van Camp, de Schranshoeve en het Varenthof. De Schranshoeve wordt door muurankers uit 1615 gedateerd en is hiermee de oudste gedateerde hoeve in het arrondissement Antwerpen. Het is een typisch hoevegebouw uit onze streken waarbij woonhuis en stalling onder hetzelfde dak staan en de voorgevel naar het zuiden is gericht. De schuur, het varkenshok en het bakhuis, die afzonderlijk werden opgesteld binnen het domein, verdwenen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De rechthoekige omwalling kwam in 1934 droog te staan door het graven van de naburige, diepe spoorbedding Antwerpen-Brussel en werd gedeeltelijk gedempt. De beschermde hoeve, tot voor enkele jaren geleden leegstaand en vervallen, werd in het begin van de jaren 1980 gerestaureerd en kreeg opnieuw een woonfunctie.

Naast de hoeve staat het Varenthof. De Antwerpse familie Moureau-de Wyndt laat er in 1889 een buitenhuis optrekken in neo-renaïssancestijl, bekroond met een zeskantige hoektoren. Tien jaar later wordt er een koetshuis bijgebouwd. In de loop van zijn geschiedenis zal het verschillende bestemmingen kennen (waaronder 23 jaar lang het Franstalige Instituut Les Abeilles) en twee maal gebukt gaan onder de bezetting. In 1984 koopt Agfa-Gevaert het domein. Het Lieven Gevaertarchief, het historisch archief van de firma, vindt er een aangepast onderkomen.

De Deurnestraat kruist twee spoorlijnen. De eerste, Antwerpen-Brussel, werd aangelegd in 1836 en bijna honderd jaar later ingebed. In oktober 1939 kwam hier voor de werknemers van de bedrijven in de buurt een nieuwe stopplaats. Voor de tweede lijn, Antwerpen-Lier, werd in 1895 een station gebouwd.

34 Voorbij de spoorwegen bevindt zich aan de rechterkant het Psychiatrisch Centrum Sint-Amedeus, genoemd naar zijn stichter Amedeus Stockmans. Ook de nabijgelegen Amedeus Stockmanslei werd naar hem genoemd. Hier tegenover staat het voormalig omweld lusthof 'De Rode Leeuw'. Volgens het Ouden cheynsboeck van Diesegem, comende van Lobus (1613) was de Roijenleeuw in 1616 en tussen 1624 en 1668 cijns verschuldigd aan Dieseghem. In een akkoord van 9 juli 1618 tussen kapittel, de Cordes en Christiaen de

Schranshoeve

Varenthof

Station Deurnestraat

Sint-Amedeus

Backer, pastoor in Mortsel is er sprake van "... in de Lujthagen in de stede van den Rooden Leeuw...". De omwalde hoeve lag volgens de beschrijving van de tiendwijken op de grens van de tiende en elfde wijk en werd in de eigendomsakte uit 1736, uit het archief van Cantecroy, als volgt beschreven: "een speelhuyse metten hoven ende landen daer mede gaende onder mortsel aen den waesdonck groot dry vierendeelen ende eenige roeden, comende oostwaerts aen de naerbeschreve goederen, west de beecke ende oock de naerbeschreve erve, noort de straete ende suytwaerts aen de cappelrye van mortsel erve...".

Deurnestraat

In een notariële akte verleden in 1778 voor notaris Seghers staat: "... proprietaris van een huysingen... gemeynelyk genaemt den rooden Leeuw, nu de ploeg...". Nadat het goed verschillende eigenaars had gekend, kochten de Paters Jezuïeten het Hof van Plaisantie in 1890. Met hen als eigenaar verdween ook de naam 'Rode Leeuw' en werd het Hof in de volksmond het 'Jezuïetenhof' genoemd. In 1932 kocht Petrus Cornelius Jaspers het goed en werd de hofgracht eerst gedeeltelijk gedempt, daarna, in 1934, werden ze volledig gedempt. Zijn zoon, Arthur Jaspers, werd in 1950 eigenaar en bouwde er een biscuitbakkerij. Sinds 1985 is zijn dochter Chantal, gehuwd met Pierre Charon, de eigenares.

De Schranshoeve en haar omgeving en De Rode Leeuw (gevels en bedaking) en omgeving werden bij Koninklijk Besluit van respectievelijk 11 januari 1979 en 11 april 1984 beschermd als monument en dorpsgezicht.

Na Sint-Amedeus slaan we rechts de Waesdonckstraat in (we gaan hier weer even over de grens en op het grondgebied van Deurne heet deze straat 'Leemputtelabaan').

35 Waesdonck gaat terug tot in de middel-eeuwen. In archiefstukken van 1372 werd melding gemaakt van het huis en de boomgaard Den ouden pantgate: ‘... inde p(a)rochie van Mortsele ane de Waexdonck...’. Het is één van de oudste straten van Mortsel. Het traject is echter in de loop der eeuwen een paar maal gewijzigd.

We rijden de tunnel onder de spoorweg in en nemen onmiddellijk links de Anna Van Hoornstraat.

De steen die de grens tussen Mortsel en Deurne aanduidt

36 Deze brengt ons tot aan de hoeve Dieseghem, de bakermat van onze stad. Het eerste spoor van Mortsel dat we in geschreven vorm konden aantreffen, is het bestaan van Dieseghem als afhankelijkheid van de Henegouwse abdij te Lobbes. In het polypticon, de verzamellijst van bezittingen, uit 869 lezen we “... Sunt et in villa quae dicitur Tisingaheim mansi IIII solvit unusquisque pro censu solid.V et porcum I...” (in de villa die Tisingaheim genoemd wordt zijn er vier mansi; elk van hen betaalt als cijns 5 schellingen en 1 varken).

Reinhildis, dochter van graaf Witger, had de villa, samen met haar andere bezittingen, aan de abdij geschonken. Een villa was samengesteld uit drie delen: de villa dominicata (woonplaats van de familie, laten en slaven), de curtes, mansa of hovas (verder afgelegen hoevegebouwen) en de villa capitanea waar de heer verbleef en recht sprak. In het ‘Hof van Dieseghem’ werd recht gesproken. Het betrof hier een laathof, waar enkel geschillen over cijnsrecht werden beslecht. De oudste documenten vermelden er reeds een schepenbank bestaande uit zeven leden en een meier. Cantecroy, tot 1295 een allodium, was mogelijk niets anders dan een uitbouw van de vroegere ‘villa capitanea’ van Dieseghem en was er tot 1573, toen het in

De voormalige Waesdonckstraat

Hoeve Dieseghem

Hoeve Dieseghem

handen kwam van kardinaal de Granvelle, dan ook cijnsplichtig aan. De vereniging in één hand betekende het einde van de zelfstandigheid van het laathof. Het cijnsboek uit 1613 bevat voor het merendeel gronden in Mortsel en Edegem, maar ook Wilrijk en Deurne worden vermeld en een enkele maal Boechout, Hove en Lint. Onder de eigendommen bevindt zich ook de windmolen in het molengehucht. Wanneer alles in 1615 wordt verkocht aan Jan de Cordes gaat wel het cijnsboek en een zesde van de tienden mee over, maar niet het patronaatsrecht over de verschillende parochies ; dat recht blijft voortaan verbonden met de heerlijkheid van Cantecroy.

Het domein zelf ondergaat een flinke adering in 1672 wanneer Lanseloot François de Cordes 35 kleine percelen verkoopt, samen nagenoeg 21 bunder. Wat er nog overblijft, ongeveer 58 bunder, wordt in 1760-61 door zijn kleinkinderen verkocht in 13 kavels. Uiteindelijk verwierf de familie Gilles de Pélichy het domein door erfenis. Verder verbrokkelde het door deling aan de families Ullens, van de Werve, de Witte en d’Ursel. Ook de spoorwegen eisten een grondafstand. Na de Tweede Wereldoorlog werd het grootste gedeelte van deze bezittingen na verkaveling verkocht en ontstond de wijk Dieseghem.

In 1958 komt de enige nog bestaande hoeve van Dieseghem in handen van de gemeente; ze wordt een eerste maal gerestaureerd in 1963-1965. Op zondag 30 september 1979 gingen het rieten dak en het dakgebinte in vlammen op. Na een lange lijdensweg van het restauratiedossier werd gestart met herstellings- en renovatiewerken onder impuls van de toenmalige voorzitter van de Mortselse Heemkundige Kring, Johan Fleerackers. Het zou duren tot 23 april 1994 alvorens ze weer in gebruik kon worden genomen met een nieuwe functie als vergader- en ontmoetingsruimte.

We vervolgen de weg: Graaf d’Urselstraat en aan de Dieseghemlei slaan we links in. We steken de Amedeus Stocmanslei over en stoppen aan het pleintje.

37 Over de spoorweg zien we tussen de bomen op de rechterkant het hof Ten Dorpe. Het gebouw in neo-renaïssancestijl laat niet vermoeden dat het al in de middeleeuwen een bekend leengoed was. De oudste bronnen vinden we in 1271. Het domein Ten Dorpe was toen eigendom van Arnold (van) Bove en Maria (van) Standonc. In de loop van de eeuwen zal het verschillende malen van eigenaar veranderen. Onder hen de families Moelnere (14de eeuw), Raboodts (15de eeuw) en ridder Jan de Jonghe. Op 7 januari 1558 koopt Jeronimus Manaert 'een steenen huys van plaijsancen metten hoffgrachten, wateringhen, visputten, hove, lande, aerden, bempden, bosschen, plantasien, gronde ende allen den toebehoorten, groot tsamen omtrent twintich bunderen, geheeten tgoed ten dorpe, gestaen ende geleghen binnen Mortsele in diverssche parcheelen aan die Varent'. Het was dus geen 'echt' kasteel maar een buitenverblijf van de gegoede Antwerpse burgerij.

Hoe zag Ten Dorpe er toen uit? De enige bekende afbeelding is een aan Pieter Pauwel Rubens toegewezen tekening uit 1609 'Landskap by den Luythage'. Onder andere de huidige poort met kantelen is er op te herkennen. Op 26 juli 1648 komt Ten Dorpe in het bezit van het patriërsgeacht Goubau. Tot het einde van de 18de eeuw zal het domein in het bezit van de familie blijven. Voor hun goed zijn ze cijnsplichtig aan Cantecroy. Door het huwelijk van de dochters van der Helck-Goubau met twee broers uit een adellijk geslacht, komt het Hof ten Dorpe in het bezit van het geslacht du Toict d'Ackelgem. Tot de verkoop aan de familie Ullens - Van der Cruyce in 1830 werd het kasteel veelal verhuurd of als landelijke residentie gebruikt. De Antwerpse familie Ullens zou zich echter vrij spoedig in Mortsel vestigen en het gehele kasteel grondig 'moderniseren'. Enkel het 16de eeuwse achthoekige torentje ontsnapt aan deze verbouwing. Het gebouw heeft het uitzicht gekregen dat het nu nog heeft.

Zoon Herman Ullens, 11 jaar burgemeester van Mortsel (1853 - 1864), verkoopt het huis in 1871 aan mevrouw Jean Gevers voor een som van 150.000 Belgische frank. De omgeving was toen reeds ingrijpend veranderd. In 1835 werd de 'ijzeren weg' van Brussel tot Antwerpen doorgetrokken, de indrukwekkende beukendreef die het domein met het kasteel Cantecroy verbond, doorsnijdend. Twaalf jaar voor de verkoop was ook gestart met de bouw van FORT 4.

Het domein had toen een oppervlakte van 9 hectare, 48 are en 65 centiare. In de volksmond veranderde de naam spoedig in 'Chateau Gevers'. Zoon Gustave blijft na het overlijden van zijn moeder op het kasteel. Zijn broer August, 'Gustje', bouwt zich een woning in de Bloemenlei. Wanneer Gustave op 30 september 1909 sterft, verkoopt Gustje zijn woning aan Clément Swolfs en neemt zijn intrek in het kasteel. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog eisen officieren van het Duitse bezettingsleger de benedenverdieping van het kasteel op.

Op 19 december 1925 wordt ook het domein Ten Dorpe aan Swolfs verkocht, met het behoud van het recht op bewoning van het kasteel. Door de aanleg van het dieptespoor van Berchem tot voorbij Mortsel in 1934 komen de grachten en de vijver droog te staan. Tijdens de Tweede Wereldoorlog doet het kasteel weer dienst als inkwartiering voor Duitse officieren. Na de bevrijding nemen Canadese soldaten er hun intrek. Na hun vertrek vinden elf geteisterde gezinnen onderdak in het kasteel. In 1949 verkoopt de weduwe Swolfs het domein aan de Aalmoezeniers van de Arbeid (gesticht door Theofiel Reyn). Een deel wordt verkaveld voor de bouw van een 150 villa's. Op het overige gedeelte zou een kunstambachtschool komen. Een financieel debacle zorgt er echter voor dat het domein nog verder verkaveld wordt.

Architect Raf Speybroeck had in 1949 het kasteel van de Aalmoezeniers kunnen kopen en het zo van de slopershamer gered. Elf jaar later wordt het ingericht als tijdelijk tehuis 'Elisabeth' voor aanstaande moeders. In juli 1977 wordt het dan gekocht door wijlen Johan Flerackers. Bij Besluit van de Vlaamse Executieve wordt het in 1984 eindelijk ingeschreven

op de lijst van het bij decreet beschermde kunstpatrimonium. Een jaar na het overlijden van Flerackers in 1989 komt het in bezit van de huidige bewoners, het echtpaar Hans Van Cauwenberghe - Van Bauwel.

We keren terug en slaan net over de spoorweg rechts de Amedeus Stockmanslei in, de fietserstunnel door. We blijven naast de spoorweg fietsen en komen terug bij FORT 4 waar we onze tocht langs enkele historische plaatsen in Mortsel gestart zijn.

Bijlage

Wat betekent Tisingaheim?

De toponiemen op -ingaheim behoren tot de oudste plaatsnamen uit de periode van de Frankische kolonisatie en zijn ouder dan de namen op -rode. Het element heim is algemeen bekend en betekent woning of woonplaats. Tisinga is een verbogen vorm, waarin de oorspronkelijke uitgang van de genitief meervoud op -a is bewaard gebleven. Het suffix -ing werd in de Karolingische periode gebruikt om patroniemen te vormen (Karolinger is een afstammeling van Karel). Het eerste deel Tis- is een verkorte vorm van een persoonsnaam. We kunnen de naam Tisingaheim dus omschrijven als de woonplaats van de afstammelingen van een persoon die 'Tiso', 'Tisbert' of iets dergelijks werd genoemd.

De toponiemen of plaatsnamen leren ons veel over indeling en uitzicht van Mortsel vroeger. Eenklein woordje uitleg.

Rode - broek - veld: Frankische villastructuren

In de Merovingische en Karolingische periode situeerde het bestuur en het beheer zich per villa en niet per territorium. De Frankische grootgrondbezitters verdeelden hun grond in twee delen: de reserve (het gedeelte dat zelf uitgebaat werd) en de tenure (gedeelte in uitbating gegeven).

De reserve bestond op haar beurt uit drie delen: het domeinhof, de weilanden (broeken) en de bossen. De driejaarlijkse wisselbouw werd er toegepast. De Rode-velden behoorden tot deze gebieden. Zo groeide Cantincrode, een rodeveld van de villa in Mortsel, uit tot een heerlijkheid. Vele rodevelden waren verbonden met het suffix -inc. In Mortsel herkennen we dat in Cantincrode - Cantecroy, Zaaldenrode - Salincrode, waarbij Cantinc en Salinc de lieden benoemen die het land geroid hebben of die er op enig moment de bezitters van waren.

Verder kwamen deze rodevelden afzonderlijk voor of met twee tegelijkertijd om met andere velden een driedelige reeks te vormen, Salincrode - Cantincrode - Dieseghemhof. Meestal was aan deze velden een molen verbonden, die zijn naam gaf aan het reserveveld. De weilanden van de reserve vinden we terug als een 'broek'-toponiem (Ellebroeken). Zij waren van nut voor de veeteelt die economisch zeer belangrijk was in de Frankische periode.

Het tweede deel van het Frankische grootgrondbezit was de tenure, die een of meer boerenkouters rondom een heem bevatte en verder een aantal alleenstaande hoeven (mansi). In de zevende eeuw werden in wat later België zou vormen, een aantal kloosters gesticht die met de uitbouw van de villa's zijn begonnen, onder hen Lobbes. De heemnederzettingen werden in villaverband ingeschakeld om de gronden van de reserve te helpen bewerken. De bouwlanden van de nederzettingen behoorden toe aan de gemeenschap die het land bewerkte in onderlinge verstandhouding. Bij elke nederzetting hoorde ook een uitgestrekte heidevlakte.

De oppervlakte van het bouwland was immers afhankelijk van de plaggen die men er kon steken en die gebruikt werden als bemesting. De heidegronden hadden in die zin een dubbele functie: zij dienden als weide voor de schapen en als leverancier van plaggen. Het toponiemen veld betekende dan ook oorspronkelijk een gemeenschappelijke heidezone, die in latere tijden in landbouwzone werd omgezet.

Bovendien rekende de dorpsgemeenschap ook nog op een gemeenschappelijk houtland, dat dikwijls werd aangeduid met 'hage' (Luithagen). In deze bossen werden bovendien de zwijnenkudden gedreven die vooral verlekkend waren op afvallende eikels.

Naast de nederzettingen maakten ook de hoeven of mansi deel uit van het tenuregebied. Veelal lagen zij zeer verspreid. Gemiddeld waren er zo'n 10 tot 12 mansi per villa (Dieseghem had er vier).

Notities

Uitgave van het Cultureel Centrum Mortsel
Heilig-Kruisstraat 16
2640 Mortsel

Contactpersoon cultuurbeleidsplanning
Greet Drooghmans
cultuurbeleidscoördinator Mortsel
tel. 03 443 73 82
gsm 0498 88 57 65

Contact

Routebeschrijving

- 1 Start: **FORT 4**, aan de hoek van Lode Dosfellei en Fortstraat.
- 2 We fietsen naast hangar 69 tot aan de eerste splitsing en gaan daar naar rechts, naast hangar 75.
- 3 We fietsen naar links tot het midden van het **hoofdfrontgebouw**.
- 4 We vervolgen onze weg over het paradeplein en passeren voorbij de linker halve caponnière. Hier heb je een zicht op de achterzijde van het **officierengebouw**.
- 5 Na de bocht zien we de voorgevel van het officierengebouw.
- 6 Voorbij de poort gaan we links en fietsen we langs hangar 41. OPGELET AAN HET EINDE: geen uitzicht! Korte bocht naar links naar het inkomplein. We kunnen de fietsen hier veilig stallen en gaan te voet over de brug naar het **inkomgebouw** en via de bomvrije gang naar het **reduit**.
- 7
- 8 We keren terug naar onze fiets. We verlaten FORT 4 langs de hoofdingang (OPGELET DRUK VERKEER) en slaan rechts de Neerhoevelaan in. Nr. 8 = **kasteel Cantincrode**.

We blijven de Neerhoevelaan volgen en nemen de eerste straat links (Maxlaan).

- 9 We steken de Drabstraat (OPGELET VOOR HET VERKEER) over en komen langs het fietspad in **Steenakker**. Steenakker maakt een haakse bocht. Op het einde van Steenakker links en onmiddellijk weer rechts (Weerstandsplein) in de richting van de Liersesteenweg. We stappen even af en gaan te voet over de **spoorwegbrug**.
- 10
- 11 Juist over de spoorweg nemen we het wandel-fietspad links dat ons naar de garageboxen leidt. Via de Lieve Gruyaertstraat komen we aan de Koeisteerthofdreef en slaan links af.
- 12 Op het einde van de straat rechts ligt de Kardinaal Cardijnlaan die we blijven volgen tot aan de spoorweg. We slaan opnieuw rechts af in De Donk, einde rechts en onmiddellijk links, een kort stukje Priester Poppestraat. Ter hoogte van de Pater Renaat De Vosstraat duiken we het tunneltje onder de spoorweg in. Na de tunnel links.
- 13 We keren terug tot aan de tunnel en fietsen nu links in de richting van Boechout. We verlaten even het Mortselse grondgebied. Aan het T-kruispunt, Veldkant, slaan we rechts af. Ter hoogte van het Hof van Reyen op het kruispunt met de Oudebaan, rijden we over de kasseiweg rechtdoor in de richting van de parking.
Aan het verkeersbord 'Boechout' dat het begin van de bebouwde kom aanduidt, gaan we opnieuw rechts onder de spoorweg door. Aan de andere zijde rijden rechtdoor (Oude Steenweg).
- 14 We steken de straat over en nemen links de **Bessemstraat**.
- 15 We blijven naast de Koude Beek rijden tot aan het bordje dat fietsroute 80, Antwerpse Kempen aanduidt. Hier slaan we rechts af in de richting van de woonwijk. Op het einde van deze fiets-wandelweg rechtsaf in de Nieuwelei die we volgen tot aan de tweede straat links. Wolschaerdenveldenstraat. Aan het volgende kruispunt rechts: **Kaphaanlei**.
- 16 We steken het buurtpark te voet over (rechts rond het voetbalveld) en rijden rechtdoor in de Van Dijkstraat in de richting van Mortsel-Dorp. Juist over de spoorwegbrug, rechts het fietspad naast de lokalen van de jeugdbeweging. Op het einde van deze wandel- en fietsweg links in de Pastoor Michielsensstraat. Einde links.
- 17 We rijden rond de kerk die we steeds aan onze linkerkant laten = **Sint-Benedictuskerk**.
- 18

- 19 Links Dorpsstraat en vervolgens rechts Rubensstraat. Op het einde komen we opnieuw in de Wouwstraat die de grens vormt met de buurgemeente Hove. Even oversteken (OPGELET) en rechts volgen, terug in de richting van de kerk.
- 20 Over de spoorweg links, Groenstraat en de eerste rechts. Jordaenslei. We volgen de spoorweg. Einde oversteken en naar links (OPGELET DRUK VERKEER). **Molenstraat**.
- 21 We nemen de 2° links de Oudebaan (VOORZICHTIG OVERSTEKEN). Einde van de straat: **Windhoek**.
- 22
- 23 We draaien rechts de Mechelsesteenweg op en aan de verkeerslichten slaan we links af. De Mechelsesteenweg wordt overgestoken en in de Molenlei nemen we de eerste straat rechts. **Haleblok**.
- 24 Aan het einde van Haleblok gaan we rechtsaf. Achter de bocht komen we in **Willaard**, die we blijven volgen. We blijven de straat volgen en komen in de **Edmond Thieffrylaan**, naar links.
- 25
- 26 We slaan rechts de Edegemsestraat in en volgen deze tot aan de verkeerslichten. Oversteken naar het **Gemeenteplein**.
- 27 Oversteken naar Statielei, dan links. We volgen de Antwerpsestraat tot aan het volgende grote kruispunt met de **Krijgsbaan**.
- 28 We steken het kruispunt Krijgsbaan over en draaien links fietspad van de **Vredebaan** op.
- 29 Aan de verkeerslichten slaan we rechts af de Jozef Hermanslei in. Opnieuw rechts **Ridder van Ranstlei**. Einde rechts.
- 30 We steken te voet de Antwerpsestraat over (OPGEPAST VOOR TRAM en BUS) en rijden verder in de **Lieven Gevaertstraat**.
- 31 Op het einde van de straat slaan we rechts af, Septestraat en aan het rondpunt, rechtdoor. **Guido Gezellelaan**.
- 32 Aan het monument naar links. We nemen de **Berthoutstraat**.
- 33 Einde links tot aan de **Deurnestraat** die we oversteken en rechts volgen.
- 34
- 35 Voorbij de Rode Leeuwlaan (net voorbij de paviljoenen van St.-Amedeus) slaan we op Deurnes grondgebied rechts de Leemputtelaarbaan in, die in Mortsel overgaat in **Waesdonckstraat**.
- 36 Door de tunnel onder de spoorweg en onmiddellijk links de **Anna Van Hoornstraat** in. Einde rechts.
- 37 Rechts: Graaf d'Urselstraat en aan de **Dieseghemlei** links afslaan. Over de spoorwegbrug tot aan pleintje.

We keren terug en slaan, juist over de spoorweg rechts de Amedeus Stockmanslei in. De fietsers-tunnel door. We blijven naast de spoorweg fietsen en komen terug bij FORT 4 waar we onze tocht langs enkele historische plaatsen in Mortsel begonnen zijn.

De nummers verwijzen naar het kaartje op de achterzijde en de verwijzingen in de brochure.

Route

